

Pap Ferenc

„Egység és tökéletesítés”

Utak és útkeresések a szervezeti és a szertartási egység érdekében a 20. század első felében¹

„A magyar református egyház a maga lelki egységét szervezeti egységben is kifejezte a debreceni zsinaton”² – fogalmaz a debreceni alkotmányozó zsinat után ötven évvel az 1930-ban kiadott és 1931-től hivatalosan is bevezetett *Istentiszteleti Rendtartás* előszava. A zsinati határozat formájában kiadott rendtartás mint egyházi jogi szabályozás szövegéhez homiletikai és liturgikai utasítások, magyarázatok kapcsolódnak. Az 1881. évi zsinat következtében egyházi értelemben is létrejött egységes református egyházi szervezet megtestesítője, a liturgiai szabályozások kiadására jogosult zsinat az egész magyarországi református egyháznak ad új, egységesnek szánt szertartási könyvet: „A magyarországi református keresztyén Egyház az alábbiakban állapítja meg istentiszteleti rendtartását”.³ A hozzáfűzött magyarázat fontos liturgiaturténeti megállapítás: „Ez a könyv a magyar református keresztyén egyház évtizedek óta tartó szertartási reformjának gyümölcse. Ezt a reformot az *egység* és a *tökéletesítés* gondolata ihlette.”⁴ Az erőteljesen Ravasz László püspök személyéhez kötődő, kéznyomat és teológiai látását erőteljesen hordozó, „Ravasz-ágenda” elnevezéssel a köztudatban élő, valójában szerkesztőbizottság által összeállított liturgikus könyv egyrészt tudva és tudatlanul mind a mai napig meghatározza a magyar református istentiszteleti gyakorlatot, stílust és nyelvezetet, másrésztől évszázados törekvések beteljesedéseként értelmezendő. A jelen tanulmányban az egységesnek szánt

¹ A tanulmány angol verziója: PAP, Ferenc: “Unity and Refinement”. Paths and Quests for Organizational and Ceremonial Unity in the First Half of the 20th Century, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 20–31.

² RAVASZ László (összeállította): *Istentiszteleti Rendtartás*, Budapest, 1930, [V].

³ Uo., [3].

⁴ Uo. Az idézett mondatot az 1950-ben tervezetként kiadott *Istentiszteleti Rendtartás*, amely az 1930-as kiadvány módosítását célozta, változatlan módon tartalmazza. *Istentiszteleti Rendtartás*, [Budapest, 1950, 3].

és egységesítési szándékkal kiadott *Istentiszteleti Rendtartás* történetéhez kívánunk néhány összefüggést bemutatni.

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága által kiadott *Reformátusok a kegyelem trónusánál – A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei* című kiadvány a történelmi tapasztalatok alapján a következő megállapítást teszi:

Az egyház egysége nem szertartási egyformaság, hanem közös hit és reménység: „egy Úr, egy hit, egy keresztség”. Helytelen, ha ebből tarka összevisszaság származik. Kellenek az összetartozást kifejező azonos formák. Az egyénieskedést a szeretet törvénye alapján kell elutasítanunk. Kívánatos, hogy a magyar református istentiszteletbe bárhol bárki úgy tudjon bekapcsolódni, hogy az otthonosság és összetartozás érzése ragadja meg, amely sajátos önazonosságunkat erősíti.⁵

Református hitvallási iratunk, a II. Helvét Hitvallás szintén foglalkozik a szertartási egység és különbözőség, illetve „sokféleség” kérdésével. A hitvallás a reformátori hagyományoknak megfelelően a tanítás és a hit egységének, azonosságának szükségességét és fontosságát hangsúlyozza a liturgiai gyakorlatok uniformitása, ceremoniális egységessége helyett.

Manapság mi is eltérő vallási szokásokat követünk egyházainkban az úrvacsora megünneplésében és néhány más dologban, ám a tanításban és a hitben mégsem különbözünk egymástól, s az eltérések miatt egyházainknak sem egysége, sem közössége nem bomlik fel. Az efféle vallásos szokásokban mint közömbös dolgokban, az egyházak mindig éltek a maguk szabadságával. Ezt tesszük mi is manapság. (II. Helvét Hitvallás, XXVII,2.)

Az egyház egysége nem a külső szertartásokban áll. Tanítjuk továbbá, hogy gondosan meg kell őriznünk azt, amiben az egyház igazsága és egysége a leginkább áll, nehogy meggondolatlanul szakadásokat indítsunk el és tápláljunk az egyházban. Az egyház igazsága és egysége nem külső ceremóniákban és rítusokban áll, hanem inkább az egyetemes hit igazságában és egységében. Az egyetemes hitet pedig nem emberi törvények adják nekünk, hanem a Szentírás, amelynek rövid összefoglalása az Apostoli

⁵ FEKETE KÁROLY (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 14.

Hitvallás. Mindebből megértjük, hogy a régieknek sokféle és különböző egyházi szertartásuk volt, de ebben szabadok voltak, és soha senki nem gondolta, hogy ez megbontaná az egyház egységét. Azt mondjuk tehát, hogy az egyház igazi egysége a dogmákban, a Krisztus evangéliumának igaz és egyező hirdetésében áll, és csak azokban a szertartásokban, amelyek kifejezetten az Úr rendelt el. Főként ezért hivatkozunk az apostol mondására: *Valakik annak okáért tökéletesek vagyunk, így kell gondolkodnunk; és ha valamit másképpen gondoltok, az Isten azt is ki fogja jelenteni néktek. Csakhogy amire eljutottunk, abban ugyanazon szabály szerint járjunk, és ugyanúgy gondolkodjunk* (Fil 3,15–16). (II. Helvét Hitvallás, XVII,27.)

A reformáció első századaiban meghatározó szerepet játszottak Európában és a magyar vidékeken az ún. „liturgikus tájegységek” hagyományai, amelyeket a saját történeti, egyháztörténeti, kulturális kontextusukban kell és lehet kizárólagosan helyesen értelmezni és értékelni. A kutató a történeti források, az ágendák, kánonok, szertartási szabályok és leírások, énekeskönyv-típusok tételei, különféle történeti források alapján zavarba ejtő istentiszteleti szokások és gyakorlatok sokféleségével találkozik. A már említett történeti, egyháztörténeti, kulturális kontextusok miatt forrásaink némileg vagy nagyon eltérő liturgikus praxist mutatnak a kelet-magyarországi, felsőmagyarországi és dunántúli, az erdélyi, illetve az ún. tiszáninneni területeken. A történeti források mindig történelmi előzményekből táplálkoznak, az istentiszteleti gyakorlat köztudattá vált gyakorlatát szervesítik magukban, írják le és alakítják normatív igénnyel.

Már korai 16–17. századi, sokszor csak vázlatos, traktátusszerű liturgiai forrásaink és ezek szerzői szóvá teszik a rossz értelemben vett sokszínűséget, sokféleséget, sok esetben a szertartási kérdésekben való egyénieskedést, széttartást. Liturgia- és ágendatörténetünk forrásai azt mutatják, hogy kiemelkedő egyházi személyek, sokszor egyházi vezetők, püspökök, akiknek az egyházkormányzói feladatuk a református hagyományban is a szertartások, istentiszteleti cselekmények feletti őrökös, felügyelet volt, időről időre, így legalább minden évszázadban normatív szándékkal jelentették meg az istentisztelet dolgaiban útmutató kiadványaikat. Ezek egy-két kivételtől eltekintve – így például Samarjai Máté János szertartási könyve kivételével (Lőcse, 1636, RMNy 1654⁶) – olyan ágendák, majd a 18. századtól főként

⁶ HELTAI JÁNOS: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, OSZK–Universitas, 2008, 206.

kiságendák (ágendakivonatok) voltak, amelyek a lelkészek/prédikátorok általi szertartási teendőket, a „szent cselekedetek” végzését írták le és írták elő.⁷ Az ágendákban vázlatosan, a liturgusi teendőkre, a prédikátor általi mondandókra és a szertartásokhoz tartozó kötött szövegekre koncentrálvá szabályozzák elsősorban a keresztség és az úrvacsora, azaz a két sákramentum kiszolgáltatásának rendjét és a házasságkötés szertartását. Ezekhez kapcsolódhat az anyák szülés utáni első templomba meneteléshez kapcsolódó gyakorlat, az egyházkezelés leírása, a nyilvános bűnbánattartás, az eklézsiakövetés, valamint olykor a bíróválasztás és nagyon ritkán a temetéshez kapcsolódó szövegek közlése, majd 18. századi előzményekre építve a 19. századtól fokozatosan jelenik meg az ágendákban a konfirmáció szertartásának leírása.⁸

A teljes istentisztelet vagy az úrvacsora nélküli prédikációs istentisztelet rendjét – a Huszár Gál 1574-es graduáljában (RMNy 353) található szertartási leírás kivételével – a 18. század végéig gyakorlatilag nem találjuk meg a forrásokban, legfeljebb egyes források figyelembevételével, analogikus módszerrel rekonstruálhatjuk, bár ebben az esetben mindig kérdés, hogy egy-egy forrás, adat milyen mértékben terjeszthető ki nagyobb területre vagy több liturgikus tájegységre.

Az istentiszteleti cselekményekre, így különösen a keresztség, úrvacsora és házasságkötés szertartásaira azért kellett az ágendákban polemikusan koncentrálni, mert ezek gyakorlata és az ezekkel való élés módja az adott felekezethez, így a református hitvalláshoz való tartozást fejezte ki, a Szentírással és a hitvallásokkal egyező tiszta tanítás és gyakorlat megvalósulását és fenntartását szavolta. Az ágendákban, így különösen az ágendai, szertartási beszédekben, tanításokban különös hangsúlyt kapott a más felekezetektől, nyomatékosan pedig a római katolikus gyakorlattól való elhatárolódás és leválás, nehogy a hívek szintjén azonosítás vagy a felekezeti gyakorlatok keveredése realizálódjon.

A reformáció istentisztelet-története Európa-szerte javarészt ágendatörténetként írható le.⁹ Az ágendák egyik kiemelkedő feladata és jelentősége az volt, hogy meghúzzák az egyértelmű határvonalakat a katolicizmus és

⁷ PAP Ferenc: Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében, in: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2012, 9–201, 14–16.

⁸ PAP Ferenc: Konfirmáció a 19. század elején a dunamelléki egyházkerületben, in: SIBA Balázs – SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla – KASZÓ Gyula (szerk.): *Hitben növekedni – ősi gyökerek és új hajtások. Tanulmányok Németh Dávid hatvanötödik születésnapjára*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2021, 201–220; PAP: Báthori Gábor, 73–88.

⁹ BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*, Berlin – New York, de Gruyter, 2004, 536–565.

a protestantizmus között, majd szintén könnyebben átjárható felekezeti területeket jelöljenek ki a protestáns, így evangélikus és református gyakorlat között is, valamint a közös hagyományokból fakadó, de a 17. századra felekezetiileg fokozatosan szétváló énekeskönyvek, énekeskönyvi hagyományok között is.¹⁰

A 17. század első harmadára megszületik az az ágendahagyomány, amely a későbbiekben folyamatosan, mind a mai napig meghatározó szereppel bír. Milotai Nyilas István ágendáját (1621/1622) tartjuk annak az ágendának, referenciapontnak, amely a magyar református istentisztelet-történetet évszázadokon keresztül meghatározta és befolyásolta, amely egészen a mai napig érezteti hatását.¹¹

A kutatás nehézsége, hogy liturgiátörténetünket egészen a késő 19. és a 20. századig – a 20. században még jellemző liturgiátörténeti kutatások módszertanával ellentétben – nem lehet csupán a szertartáskönyvek, ágendák alapján megírni és értékelni.

Az agenda fogalma az elmúlt évszázadokban több jelentésmódosuláson: szűkülésen és bővülésen ment keresztül a protestáns teológiai-liturgikus nyelvhasználatban. Tóth Ferenc pápai teológiai tanár *Liturgikája*,¹² amely Fekete Csaba szóhasználatával élve „az első magyar református *liturgika kompendium*”¹³ a következő definíciót adja:

[...] a’ Görög Atyák ezen a’ fzőn [*leitourgein*] [...] a’ külső Ifteni tífztelethez tartozó Szent dolgok körül való foglalatoskodást értették: innen ez a’ fző *Liturgia* az egézf külső Ifteni tífztelethez megállított¹⁴ módját, és az Egyházi Szolgáknak a’ Tzeremoniák körül való foglalatosfágaikat, ’s kötelefségeiket, – valamint szorofsabb értelemben, azon megírtt, és az Ekklesiától helybehagyott Formulákat ’s ugy nevezett Ágendákat is jelenti, mellyeket az Egyházi Szolgák akkor mondani, és tselekedni kötelesek, mikor ez, vagy amaz Vallásbéli Tzeremoniát vífznek végben. – Deákul a’ Liturgiát most *Officiumnak*, majd *Ordo Agendinek*, majd *Agendának*, és *Cursus Ecclesiasticusnak* nevezik.¹⁵

¹⁰ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004, 270–283.

¹¹ FEKETE Csaba: Milotai Nyilas István Ágendájának változatai, in: *Református Egyház* 61(2009/6), 131–140.

¹² TÓTH Ferenc: *Liturgika*, Győr, 1810, 46.

¹³ FEKETE Cs.: i. m., 133.

¹⁴ *Értsd*: megállapított (?).

¹⁵ TÓTH: i. m., 8.

Könyves Tóth Mihály visszaemlékezéseiben a következőket írja:

Noha ezen kifejezés „Agenda”, egyházi értelemben véve, magában foglalja mindazon formularekat (:példányzatokat:) mellyek a közönségesen elfogadott s bevett Liturgikus könyvben, keresztelési úrvacsoraosztási esketési s.t.e. egyházi szertartások teljesítésénél sinormértékül adatvák a lelkész elibe: mindazáltal, a mindennapi élet meggyökeredzett s megszokott szójárása szerint, Agendának, kiváltképen s különösen azt a beszédet nevezték, mellyet a lelkész az úrasztala mellett, s közvetlenül az úrvacsoraosztást megelőzőleg tart.¹⁶

Tóth Ferenc 1806-ban megjelent *Lelki pásztori gondviselés* című művében, *Liturgikája* kiadása előtt az agenda fogalmát szintén azonosítja a szertartási beszéddel:

Az Ágenda értelmes, de nem mindég ugyan azon egy legyen, de a’ mellynek kézfítésében példaul tégye, hogy a’ fokástól el ne távozzon, a’ már mindenfele mondatni fzikott, és kinyomatott Ágendákat. Jó leffz, ha az Ujj Egyházi fzolga előffzör a’ más Ágendáját mondja, a’ mihez már a’ Nép hozzá fzikott; mert ha ujjat mond legelőffzör, azt gondolja a’ hal[ll]gató, melly a’ dolgot megitélni nem tudja, hanem tsak a’ változtatást vette éfzre, hogy ő azzal a’ Valláson akar változtatni, egy fzóval, a’hoz a’ fokáshoz alkalmaztafsa magát, melly azon Superintendentiában mellynek kebelében lakik uralkodik.¹⁷

Az agenda, amely a 19. századra terminológiailag és gyakorlatilag is a liturgikus cselekmény helyett a szertartáshoz kapcsolódó beszédre vonatkozott,¹⁸ az esetek túlnyomó többségében csak az istentisztelet, a liturgikus szolgálat prédikátor által végzendő elemeit és szeletét tartalmazta és szabályozta, illetve legfeljebb azokat a pontokat, amelyeken a lelkészi szolgálat a liturgiát vezető iskolamester vagy kántor szolgálatával találkozott. A sákramentumok kiszolgáltatása az idők folyamán inkább önálló istentisztelet-típussá, az évi általában hat úrvacsoraosztás pedig leginkább a prédikációs istentisztelet könnyen hanyagolható függelékévé, járulékos elemévé lett.

¹⁶ KÖNYVES TÓTH Mihály: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéről (1855)*, Debrecen, TtREL, 1996, 249.

¹⁷ TÓTH Ferenc: *Lelki pásztori gondviselés*, Győr, 1806, 42.

¹⁸ PAP: i. m., 15.

Az ágendák vajmi kevés információt adnak a gyülekezeti és szertartási énekléssel kapcsolatban, miközben magyar protestáns és magyar református egyházzene- és énekeskönyv-történetünk az istentisztelet-, kultúr- és irodalomtörténet igen gazdag foglalatára és lenyomata, ami nyilvánvalóan az adott korszak liturgikus gyakorlatát tükrözi, ahhoz igazodik, ebben a keretben valósult meg. Forrásaink hiányai azzal magyarázhatók, hogy a már említett cselekményekhez (keresztség, úrvacsora, házasságkötés) képest nem volt szükség hitvédelmi és polemikus normaalkotásra.

A Ravasz-féle ágendahagyomány is a megélt, nemzedékről nemzedékre áthagyományozott, öntudattá szerveződött magyar református istentiszteleti gyakorlat és valóság eredőiből, mélygyökereiből táplálkozott, ezért tudott ő maga is elfogadottá és normává válni. A rendtartás kiadását nem csupán a hazai és európai testvérfelkezetek liturgiátörténetében és akkori gyakorlatában való tájékozódás előzte meg, hanem a megélt gyakorlat is. Kötött istentiszteleti szövegeink többségének eredőit tulajdonképpen egészen a 16–17. század írásban, nyomtatásban rögzített előzményekig vezethetők vissza.

Ahogy rámutattunk, történeti forrásaink évszázadok óta sürgették a sokféle, széttartó, sokszor egyénieskedésen alapuló liturgiai gyakorlat egységesítését. Az 1931-től hatályba léptetett *Istentiszteleti Rendtartást* megelőzte a Ravasz László által szerkesztett *Ágenda – A magyar református egyház liturgiás könyve* megjelenése 1927-ben. Ravasz az előszóban ekként fogalmazott:

A mi magyar református egyházunk fejlődése a kálvinizmus szellemével megegyezően, a kisebb egységekből haladt a nagyobb egységek felé. Az egyházkerületek sokáig többé-kevésbé [sic!] erőteljes összefoglalások voltak, nem is szólva arról, hogy az egész magyar református egyházat csak a budai zsinat (1791) képviselte; Erdélyt is beleszámítva, csak kilencven év múlva: a debreceni zsinat. A debreceni zsinat alkotta meg az Egyetemes Konventet. Az Egyetemes Konvent az egység további kiépítésén buzgón és eredményesen fáradozott. Az alkotmányjogi egység biztosítása után következett a liturgiális egység biztosítása.¹⁹

Az említett budai zsinaton szóba hoztak liturgiai kérdéseket, visszaéléseket (főleg a temetések kapcsán), valamint bizottságot kértek fel liturgia kidolgozására, valamint az egységes énekeskönyv megalkotásának igénye

¹⁹ RAVASZ László (szerk.): *Ágenda. A magyar református egyház liturgiás könyve*, Budapest, 1927, [1].

is megfogalmazódott.²⁰ Csak az egységes énekeskönyv jelent meg 1806-ban, majd 1813-tól hivatalossá is vált, a budai zsinat után a kor teológiai ízlését követő egyházkerületi ágendák jelentek meg (Dunántúl: Fábíán József, 1805; Dunamellék: Göböl Gáspár, 1806; Tiszáninnen: Lácza Szabó József, 1814 és ²1832).²¹

Az 1881-es alkotmányozó zsinat után több szakaszban, többszöri neki-futásra és számos kényszerű átalakulás, valamint nehéz történelmi helyzetek után az 1927-es *Ágenda* az „egységes liturgia megalkotásáért 1900 körül indult munka összefoglaló eredménye”.²² Ravasz az „előszó gyanánt” megfogalmazott történeti áttekintésben részletesen előadja a megjelenésig eltelt évtizedek történetét.²³ Ő maga kolozsvári teológiai tanárként, a gyakorlati teológia professzoraként készült fel tudományos munkája és 1915-től megjelenő írásai által dunamelléki püspökként való liturgiai munkálataira.²⁴

Az 1900 utáni időkben az egyházi sajtóban részletesen vitáztak az úrvacsora szertartásának torzulásairól, az úrvacsora prédikációs istentisztelethez függeléként való, mellőzhető kapcsolódásáról, az úrvacsora és bűnvallás (közgyónás) összefüggéseiről, az úrvacsora szertartásához kapcsolódó bűnbánati, illetve úrvacsorai kérdések számáról, tartalmáról, jelenségéről.²⁵

A lekcio mint önálló istentiszteleti bibliaolvasás bevezetésének igénye a 19. század végétől megjelenik a szakirodalomban és a közbeszédben, az ősi keresztyén és nemzetközi protestáns gyakorlat Ravasz László munkájának köszönhetően jelent meg az istentiszteleti rendtartásban és gyakorlatunkban.²⁶

Az 1927-es *Ágenda* elnevezés helyett az 1930-ban megjelent, 1931-től bevezetett hivatalos szertartási könyv elnevezése *Istentiszteleti Rendtartás* lett, ugyanis az egységes liturgikus könyv a korábbi vázlatos és részleges szertartási leírásokat tartalmazó ágendahagyományokhoz képest az egyház teljes istentiszteleti életét és gyakorlatát le- és előíró szándékkal mutatta be,

²⁰ PAP: i. m., 45–50.

²¹ Uo., 52–53.

²² FEKETE Károly: A református liturgikák története a XIX–XX. században, in: *Collegium Doctorum* 2(2006/1), 174–198, 183.

²³ RAVASZ: i. m., [1]–7.

²⁴ FEKETE K.: i. m., 182–183.

²⁵ A kérdéshez lásd: PAP Ferenc: Bűnbánat és úrvacsora: szertartási, teológiai és terminológiai kérdések, in: *Teológiai Fórum* 9(2015/2), 4–14.

²⁶ A kérdéssel legutóbb foglalkozott: BALOGH Dávid: *A lekcio a magyar református istentiszteleti gyakorlatban*, doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2023.

szabályozta, a történeti elhajlásokként azonosított pontokat kiküszöbölni igyekezett. Egységre és tökéletesítésre törekedett. Az 1927-es kiadvány újszerűségét, korszakos iránymutatását és

jelentőségét az adja, hogy felölelte az összes istentiszteleti alkalmat, gazdag példatárt adott, és előszavában rögzítette a református istentisztelet alapelveit. Az alapvető liturgikai megállapítások közzététele, amely minden lelkészi hivatalba eljutott, felért egy alapvető liturgika megjelenésével.²⁷

Az *Ágenda* hosszú távú és egyértelmű recepciójához és a 20–21. századi magyar református identitás sokrétű formálódásához kétség nélkül jelentősen hozzájárult a hosszú 19. század²⁸ befejeződése, a teológiai stílusváltás igénye, valamint számos, a 20. század világát és a magyar nemzetet megrázó, majd Magyarországot és a református egyházat szétfeszítő, szétszakító történelmi, politikai, teológiai trauma. Az *Ágenda* és az általa szabályozott, valóban egységesülő és újjáformálódó magyar református istentiszteleti élet hitbeli és nyelvi közösséget épített, erősített, viszonyítási ponttá vált. A liturgiátörténeti előzmények után a valóban minden lelkészi hivatalhoz eljutó szertartási könyv újdonsága és újszerűsége képes volt évszázados hatást és megújulást elérni. Feltűnő, hogy az 1927-es, még nem hivatalos szintre emelt kiadvány – feltehetően a fenti okok miatt – általában jobban elérhető volt, mint a néhány évvel későbbi hivatalos *Istentiszteleti Rendtartás*.

Az *Ágenda*, majd az *Istentiszteleti Rendtartás* nem értelmezhető az előzmények nélkül, a maga kora gyermeke. Minden liturgiai fordulat csak az előzményekkel együtt értékelhető, azonban az istentisztelettől nem választható el – többek között – az éneklés és az énekeskönyv kérdése sem. Az 1806-tól használt ún. reforménekeskönyv 1921-es megreformálása egyrésztől a gazdag magyar református/protestáns himnológiai kincs ismeretében elérte az abszolút mélypontot, másrésztől ezáltal sem segítette az istentisztelet ügyét, hanem rontotta azt.²⁹

Előremutató és ma is figyelemfelhívó fontosságú lépés, hogy az *Istentiszteleti Rendtartást* megalkotó zsinat élve a *ius liturgicum*mal valóban egyházi igényekkel, homiletikai és liturgikai utasításokkal írja le az egyház istentiszteleti

²⁷ FEKETE K.: i. m., 182–183.

²⁸ SZÉTEY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2016, 55.

²⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, Budapest, 1950, 193–196.

életét, a liturgikus rendeket, cselekményeket,³⁰ és a könyv további részében példatárat mellékel a gyakorlók lelkészek számára.

Fekete Károly a késő 20. és a 21. század összefüggéseiből és fejleményeiből visszatekintve foglalja össze kritikai értékelését:

az Ágendán keresztül a lelkészi kar egésze egy tulajdonképpen schleiermacheri megalapozású szemléletmódot szívott magába akkor, amikor már az 1920-as évek végén elkezdett jelentkezni a barthi teológia hatása hazánkban. Továbbá kritikaként említhetjük azt is, hogy Ravasz a homiliás istentiszteletben nem érvényesítette következetesen Kálvin liturgiájának rendjét. Az úrvacsora liturgiáját megkötözi a felnőtt katechézist pótolni akaró szándék, s nincs meg benne az eszkatologikus öröm-jelleg.³¹

Az értékelő sorokból kitűnik, hogy a jellemzően hosszúra nyúlt és nyúló liturgiai munkálatok nem reflektálhattak az éppen akkor jelentkező teológiai fordulatok előszeleire vagy a 20. század második felétől felerősödő teológiai és liturgiai felismerésekre és igényekre, a liturgiai munkálatokat végzők pedig hozták és mindig hozzák magukkal saját teológiai és egyházi szocializációjuk áldásait vagy terheit. Az 1948-ban megjelent új, valóban jelentős egyházzenei és teológiai fordulatot mutató énekeskönyv, valamint Ravasz saját munkáját továbbfejlesztő szándéka és az 1950-es liturgiatervezet egyházpolitikai okok miatt nem érhetett célba,³² így a korábbi jelentős munka revíziója,³³ pontosabban annak hivatalossá tétele nem történhetett meg. Helyette 1985-ben sajátos teológiai és pártállami kontextusa miatt kétséges, liturgiátörténeti és liturgikai szempontok szerint némely ponton kérdéses, mindezek miatt erőtlően recepciójú *Istentiszteleti Rendtartást* vezettek be,³⁴ ami egy máig ható rendezetlen helyzet egyik jelentős építőköve.

³⁰ RAVASZ: *Istentiszteleti Rendtartás*, [3]–48.

³¹ FEKETE K.: i. m., 183.

³² Uo.

³³ KOVÁCS József: A Magyarországi Református Egyház 1948/51-es liturgiai reformja, in: *Sárospataki Füzetek* 7(2003/2), 57–77.

³⁴ PAP Ferenc: Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás. Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában, in: ZSENGELLÉR József – KODÁCSY Tamás – ABLONCZY Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*, Budapest, PRTA–KRE–L'Harmattan, 2016, 337–355.